

Hans Anten

Jaap Goedegebuure, *Nieuwe Zakelijkheid*. Utrecht 1992.

‘De nieuwe zakelijkheid is een zo belangrijk verschijnsel in de moderne letteren, dat men geen inzicht in onze hedendaagse literatuur kan verkrijgen zonder het grondig onderzocht te hebben.’ Wanneer de criticus Victor van Vriesland deze woorden in 1935 schrijft, behoort de kortstondige hausse van de nieuwe zakelijkheid in de Nederlandse letterkunde al grotendeels tot het verleden, en is het begrip nieuwe zakelijkheid inmiddels gedevalueerd tot een tamelijk kleurloos passe-partout dat tot op de dag van vandaag gebruikt wordt als aanduiding voor een grote diversiteit aan verschijnselen in vele artistieke disciplines en daarbuiten. Om een aantal nog te noemen redenen heeft de als nieuw zakelijk te typeren literatuur de canon niet gehaald. Ongetwijfeld heeft die omstandigheid ertoe bijgedragen dat het tot de jaren tachtig, om precies te zijn 1982, heeft geduurd voordat er in de Nederlandse literatuurgeschiedschrijving aandacht werd besteed aan deze stroming op een manier die enigszins tegemoet kwam aan het onderzoek dat Van Vriesland bedoelde. In dat jaar verscheen mijn boek *Van realisme naar zakelijkheid*. (De lezer vergeve het mij dat ik in een boekbespreking bij uitzondering verwijs naar eigen werk). In die publicatie concentreerde ik me vooral, overeenkomstig de opzet van de overigens nimmer tot stand gekomen reeks, op de externe poëtica, dus op literatuuropvattingen die buiten het creatieve werk om in essays, kritieken, manifesten e.d. te vinden zijn. Ofschoon verbanden met werk van enkele buitenlandse auteurs ter sprake kwamen, was een andere beperking gelegen in de fixatie op de Nederlandse literatuur. Deze lacunes zijn in het boek *Nieuwe Zakelijkheid* van Jaap Goedegebuure ruimschoots en adequaat opgelost.

De monografie telt zes hoofdstukken waarin achtereenvolgens wordt ingegaan op de herkomst en de betekenissen van het concept nieuwe zakelijkheid (1), de relatie tussen literatuur en werkelijkheid (2), de aandacht voor de politieke en sociale actualiteit in Rusland en Amerika (3), de invloed van de film en de journalistiek op de literatuur (4), de metafysische dimensies (5) en de vergelijking met het expressionisme en magisch-realisme (6).

De grote lijnen zijn bekend. De nieuwe zakelijkheid openbaart zich in de Nederlandse letterkunde rond 1930. Dan verschijnt er een aantal opmerkelijke romans over actuele onderwerpen in de sfeer van bedrijf en beroep. Dit reportageachtig proza is geschreven in een uiterst geserreerde stijl en gestructureerd met technieken die beïnvloed zijn door de film of het filmscenario. Deze reportageromans of fictionaliseerde documentaires werden door een aantal critici aanvankelijk enthousiast ontvangen als proeven van wezenlijke prozavernieuwing, die al jaren onderwerp van ampele discussies en theoretische reflecties was. Het zijn met name Theo van Doesburg, H. Marsman en Constant van Wessem die in de voorafgaande periode een modernistische esthetiek propageren die het proza bevrijdde uit de kluisters van het breedvoerige verwaterd naturalisme. De nieuwe zakelijkheid heeft raakvlakken met het expressionisme en de Duitse Neue Sachlichkeit, en is geïnspireerd door

uiteenlopende kunstenaars uit de internationale avantgarde als Filippo Tomasso Marinetti en Jean Cocteau.

Terecht releveert Goedegebuure de rol van Van Wessem, met Van Doesburg ‘de belangrijkste importeur van het avantgardistisch ideeëngoed’. In 1929 publiceert Van Wessem de vijfdelige artikelenreeks ‘Het moderne proza’ in *De vrije bladen*, op dat moment nog het toonaangevende jongerentijdschrift. In deze verhandeling presenteert hij zijn modernistische poëtische denkbeelden het volledigst. Als eerste in Nederland brengt hij daar de nieuwe zakelijkheid ter sprake in een voor hem typerende context: de zogenaamde ‘moderne gevoeligheid’ die hij al in 1925 in verband had gebracht met Cocteau en Charlie Chaplin. In 1929 schrijft Van Wessem: ‘Wij hebben “afstand” tot onze gevoelens weten te nemen. Hierin manifesteert zich onze tijd met zijn zin voor realiteit, zijn bewustzijn van het moderne leven, zijn nuchterheid voor feitelijkheden, zijn symptoom, dat men in de kunst “nieuwe zakelijkheid” heeft genoemd. Het is een vorm van zich weer objectief kunnen stellen tegenover het object.’ In dit citaat komen enkele centrale noties voor die in veel uitspraken over het moderne proza domineren: objectiviteit, nuchterheid, feitelijkheid en het moderne leven. De mening dat objectiviteit in dit soort uitspraken object-gericht betekent en niet onpartijdig, werkt Goedegebuure in het tweede hoofdstuk uit. De nadruk waarmee hij wat volgens mij een evidentie is hier verdedigt en aantoot, wordt gemotiveerd door te verwijzen naar stellingen uit de zogenaamde confronterende literatuurgeschiedschrijving die de sporen draagt van de ‘kritische Theorie’ uit de jaren zestig (Adorno, Marcuse). Vanwege het tekort aan maatschappelijk engagement werd ‘realisme-zonder-meer’ (nieuwe zakelijkheid o.a.) afgewezen. Deze beperkte visie doet geen recht aan de nieuw zakelijke literatuur, die dan ook geen realisme-zonder-meer is. Vandaar Goedegebuure’s ‘bestrijding’ van de opvatting dat de nieuwe zakelijkheid niet maatschappijkritisch is, geen sociale betrokkenheid kent en zich aanpaste aan de literaire conventies. Op het gegeven dat cultuurkritiek en sociaal engagement in hoge mate in verschillende gradaties inherent zijn aan de nieuwe zakelijkheid, en dat zo bezien niet van objectiviteit (onpartijdigheid, neutraliteit) kan worden gesproken, is al eerder de aandacht gevestigd, bijvoorbeeld door Van den Toorn (1987) en in mijn artikelen over Revis (1990). Ofschoon Goedegebuure hier dus allerminst nieuwe gezichtspunten biedt, is het toch goed nog eens te lezen hoe schrijvers als Ehrenburg, Revis, Last, Kuyle en Wagener vanuit verschillende ideologische posities hun maatschappelijk engagement gestalte geven. Al was het alleen maar om eraan te worden herinnerd dat het hoofdstuk engagement en literatuur tijdens het interbellum meer bevat dan exposé’s over Ter Braak en Du Perron. Bovendien laat Goedegebuure overtuigend zien dat de manier waarop in sommige romans gebruik wordt gemaakt van literaire technieken om op indirecte wijze te getuigen van maatschappelijke betrokkenheid, sterk contrasteert met de conventies van het traditionele realisme.

Uit de in hoofdstuk drie besproken fascinatie en waardering voor het nieuwe vitalistische elan dat uitstraalde van Rusland en Amerika, blijkt dat de gerichtheid van de nieuw zakelijke auteurs op de maatschappelijke actualiteit niet alleen leidde tot een anti-kapitalistische stellingname en idealisering van een pre-industriële pastorale samenleving. Het enthousiasme waarmee films van Russische cineasten als Eisenstein en Poedovkin werden onthaald bewijzen dat, evenals het nogal naïeve en clichématige amerikanisme in enkele verhalen van Marsman en Kuyle. Toch bevestigt dit deel van het betoog het bekende beeld van het anti-amerikanisme dat vrij algemeen in kritieken, essays en fictie werd uitgedragen. Heinrich Hauser besloot zijn reportage *Feldwege nach Chicago* (1931), waarin hij overigens een genuanceerde visie op Amerika geeft, aldus: ‘Ich meine, es handelt sich darum, das

Unmenschliche unserer Zivilisation, das Unmenschliche unseres Lebens in den Große Städte den Menschen bewußt zu machen.' Voor velen, niet het minst de belangrijkste representanten van de nieuwe zakelijkheid, stond de Amerikaanse civilisatie uiteindelijk voor een abjecte mentaliteit die gekenmerkt werd door oppervlakkigheid, nivellering, materialisme en vulgairiteit. Dat sommige tegenstanders van de nieuwe zakelijkheid ironisch genoeg juist dit soort kwalificaties gebruikten om hun afkeer van het genre onder woorden te brengen, is te herleiden tot vooroordelen waardoor niet verder gekeken werd dan de oppervlakte van cijfers en feiten uit de moderne handel en industrie. Zo'n lezer is bijvoorbeeld de protestantse letterkundige C. Tazelaar, die zijn beschouwingen over wat hij nieuw zakelijke literatuur noemt steeds besluit met de waarschuwing dat 'voor onzen kring' het besproken proza 'volkomen onaanvaardbaar' is. Hij doet dat in zijn boek *Het proza der nieuwe-zakelijkheid* (1935), dat als literair-historisch curiosum in deze context door Goedegebuure wel genoemd had mogen worden. Maar ook meer serieus te nemen critici als P. Minderaa hekelen de nieuwe zakelijkheid vanwege de vermeende minachting voor 'bovenzinnelijke mysteriën en metaphysische gronden'. Alhoewel het nieuw zakelijke proza geen christelijke tendensliteratuur is, is het toch opmerkelijk dat metafysische aspecten in dit proza dikwijls niet werden onderkend.

In het vijfde hoofdstuk maakt Goedegebuure aan de hand van een groot aantal voorbeelden duidelijk hoezeer de nieuwe zakelijkheid en de verwante historische avantgarde (Kandinsky, Mondriaan, Breton) op verschillende wijze metafysisch georiënteerd zijn. Een uitstekend voorbeeld is Revis' eerste boek *8.100.000 M3 Zand*, waarin het motief van de vergankelijkheid der dingen en de ijdelheid van al het menselijke streven geschraagd wordt door tal van citaten uit de bijbel.

Op grond van dergelijke observaties is het goed mogelijk het zakelijke en mimetische gehalte van de stroming te relativiseren, waardoor de scheidslijnen tussen expressionisme, nieuwe zakelijkheid en magisch realisme minder scherp getrokken kunnen worden dan doorgaans gebeurt. In het laatste hoofdstuk, een bewerking van zijn bijdrage aan het Leids kunsthistorisch jaarboek *Aspecten van het interbellum* (1988), belicht Goedegebuure de anti-mimetische tendensen in de nieuw zakelijke schilderkunst (Grosz, Dix), architectuur (Oud) en literatuur om vervolgens aannemelijk te maken dat in ideologisch, poëticaal en stilistisch opzicht de nieuwe zakelijkheid en het expressionisme op essentiële punten overeenkomsten vertonen. Discussabel echter vind ik Goedegebuure's voorstel om F. Bordewijks roman *Knorrende beesten* in te lijven bij de nieuwe zakelijkheid op grond van de voor deze stroming karakteristieke metaforiek die de verhouding mens - machine omkeerbaar maakt. Als deze roman en *Blokken* en *Bint* dan toch van een etiket moeten worden voorzien, zou ik kiezen voor expressionistisch. Bordewijk zelf gaf er de voorkeur aan deze romans niet met de nieuwe zakelijkheid maar met het expressionisme in verband te brengen, op grond van stilistische procédés waarvan Goedegebuure er een aantal noemt om te illustreren 'hoeveel de Nieuwe Zakelijkheid voor de vorming van haar literaire middelen te danken heeft aan het expressionisme'. De bewering dat Bordewijks drie korte romans de kroon zetten op de nieuwe zakelijkheid lijkt mij dan ook weinig gelukkig. Goedegebuure stelt dat 'de Bordewijk van *Blokken*, *Knorrende beesten* en *Bint* in het begin van de jaren dertig nog een onder velen [is], maar zestig jaar later blijkt hij de enige van zijn oorspronkelijk milieu te zijn die ons weet te overtuigen van zijn authenticiteit.' Ik geloof niet dat Bordewijks oorspronkelijk milieu de nieuwe zakelijkheid is. Ondanks de gesignaleerde overeenkomsten verschillen het literaire niveau en de originaliteit van deze boeken toch in tal van opzichten te veel van de

gedefictionaliseerde romans of gefictionaliseerde documentaires die de kern van de Nederlandse nieuwe zakelijkheid uitmaken. Het is in dit verband veelzeggend dat Ter Braak, in wie de nieuwe zakelijkheid een van haar voornaamste bestrijders vond, veel waardering had voor het werk van Bordewijk. Ook andere tijdgenoten als Binnendijk en Vestdijk distantieerden zich nadrukkelijk van degenen die Bordewijk typeerden als een nieuw zakelijk schrijver.

In zijn conclusie somt Goedegebuure een aantal redenen op waarom de nieuwe zakelijkheid vrij snel in de Nederlandse literatuur werd gemarginaliseerd. De journalist Revis is de enige die de principes van de nieuwe zakelijkheid trouw bleef. In de jaren dertig verschijnt fictie van onder meer Vestdijk, Du Perron, Walschap en Slauerhoff (en Bordewijk, zou ik er op deze plaats aan willen toevoegen) dat een literair hoogwaardiger vernieuwing van het proza betekende dan het werk van de nieuw zakelijken. Bovendien diskwalificeerden de toonaangevende critici Ter Braak en Du Perron de nieuwe zakelijkheid van 'het Nederlandse filiaal van de firma Ehrenburg & Co' (Ter Braak) als epigonistisch en modieus maakwerk van beperkte talenten. Goedegebuure bevestigt deze visie over de Nederlanders: 'Revis, Stroman, Wagener, Kuyle, Last en anderen hebben het niveau van Ehrenburg, Kisch en Döblin nooit weten te bereiken.' Het proza van deze auteurs van het tweede echelon is desalniettemin literair-historisch en cultuursociologisch alleszins de moeite waard; dat heeft Goedegebuure met zijn studie nog eens treffend duidelijk gemaakt.

Universiteit Utrecht

Bibliografie

Anten, H., 'M. Revis'. In: *Kritisch lexicon van de Nederlandstalige literatuur na 1945*. Groningen 1990.

Anten, H., 'De bezielde zakelijkheid van M. Revis'. In: *Vooys. Tijdschrift voor Letteren* 8 (1990), nr. 2, p. 2-9.

Minderaa, P., *Het mensbeeld in de hedendaagse literatuur*. Amsterdam 1937.

Tazelaar, C., *Het proza der nieuwe-zakelijkheid*. Kampen [1935].

Van den Toorn, M.C., 'Nieuwe Zakelijkheid. Oorsprong en ontwikkeling van een term'. In: *De nieuwe taalgids* 80 (1987), p. 40-54.

Uit: *De nieuwe taalgids* 86 (1993), p. 79-83.